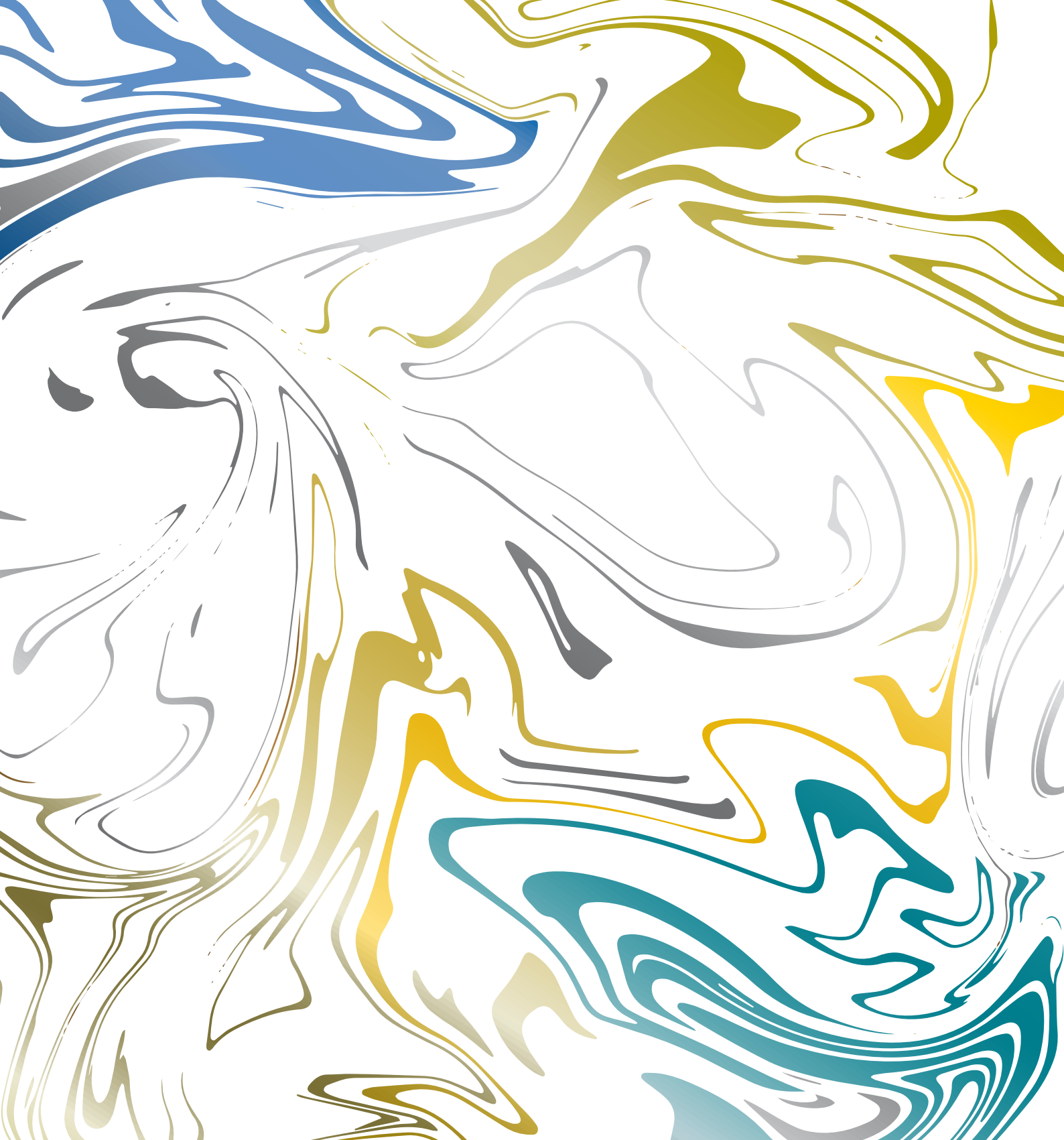

Stiftelserna ett kvartssekel

En hisnande resa från löntagarfonder till forskningspengar

Klas Eklund

ÖSTERSJÖSTIFTELSEN • KK-STIFTELSEN • STINT
RIKSBANKENS JUBILEUMSFOND • MISTRA • SSF

**RIKSBANKENS
JUBILEUMSFOND**
STIFTELSEN FÖR HUMANISTISK OCH
SAMHÄLLSVETENSKAPLIG FORSKNING

Stiftelsen för miljöstrategisk forskning

**ÖSTERSJÖ-
STIFTELSEN**

STIFTELSEN för
STRATEGISK FORSKNING

STINT

Stiftelsen för internationalisering av
högre utbildning och forskning

The Swedish Foundation for International
Cooperation in Research and Higher Education

KK-stiftelsen ><

Klas Eklund, Senior Economist, Mannheimer Swartling. Disclaimer: Författaren erkänner sig ha varit djupt insyltad i denna historia, på flera plan. Han arbetade i Finansdepartementet och Statsrådsberedningen under perioden då riksdagen beredde och beslutade om löntagarfonderna – han satt till och med på bisittarbänken bredvid Feldt då finansministern skrev sin fonddikt. Han har varit styrelseledamot i AP6, i IIIIE, i Mistra (i samtliga fall tillsatt av regeringen), suttit i en programstyrelse i Mistra, samt varit verksam i Mistras kapitalförvaltningskommitté. Han är med andra ord så jävig man kan bli...

Denna uppsats är följden av en fråga som författaren fått från jubilarerna om att skriva deras historia inför 25-årsjubileet. Tack till Fredrik Andersson, Jenny Björkman, Ida Clavenstam, Eva Regårdh, Ulf Hall, Malin Lindgren och Britta Lövgren för kommentarer till en tidigare version. Alla kvarstående konstigheter är författarens egna.

Grafisk produktion: Förnuft & Känsla Marknadskommunikation AB
Tryck: Trydells Tryckeri, 2019

Förord

Detta är en personligt färgad redogörelse för ett viktigt skede i svensk forskningshistoria. I år för 25 år sedan instiftades fem olika stiftelser med uppgift att stödja svensk forskning. Deras födelse var våldsam; grundplåten kom från de nedlagda så kallade löntagarfonderna – en av de mest infekterade stridsfrågorna någonsin i svensk politik. Bittra kontroverser uppstod dessutom kring hur dessa pengar, när de väl lösgjorts, skulle användas och vilken form ett eventuellt forskningsstöd skulle få.

Efter den smärtsamma förlossningen har striderna kring stiftelserna bedarrat – de har levererat medel, projekt, program, forskartjänster, nya institutioner och internationellt samarbete i massiv skala. Näringslivet har kunnat dra nytta av flera av de sju satta programmen. Och det märkligaste av allt: Pengarna finns kvar! Tack vare att stiftelsekapitalet investerades på kapitalmarknaden och börserna har stigit har stiftelserna till och med kunnat utöka sitt samlade kapital – trots att de under det gångna kvartsseket delat ut många miljarder till det svenska forskarsamfundet.

Men stiftelserna har naturligtvis inte undgått kritik. Själva stiftelseformen gör att de är så gott som onåbara för den politiska makten – på gott och ont. Och en del forskare och fakultetsföreståndare anser nog att medlen borde ha investerats i de befintliga fakulteterna på det sätt professorerna där själva bedömt vara bäst.

Förhistorien – löntagarfondsdebatten – och stiftelsernas uppdrag att stå i allmänhetens tjänst gör det viktigt att granska och diskutera deras verksamhet. Inte bara ur ett snävt inomvetenskapligt perspektiv, utan också i ett bredare, samhällligt. Ett kvarts sekel är ett gott tillfälle för en mer övergripande utvärdering. Här en liten aptitretare till en sådan diskussion.

Löntagarfonderna

I begynnelsen var Rudolf Meidner.

I början av 1970-talet var tidsandan en annan än i dag. Socialdemokraterna hade fått över 50 procent av rösterna i riksdagsvalet 1968, den nye statsministern Olof Palme (S) drev en offensiv för att förnya arbetslivet, med trygghetslagstiftning, medbestämmanderätt, föräldraförsäkring, dagisutbyggnad, med mera. Parollen var att Sverige skulle gå från "politisk demokrati" via "social demokrati" till "ekonomisk demokrati".

Det sistnämnda skulle uppnås bland annat genom att inflytande över delar av företagets vinster på ett eller annat sätt skulle överföras till de anställda. Tanken föddes inom ramen för en debatt om hur den solidariska lönepolitiken skulle utvecklas. Det rådande rättesnöret "lika lön för lika arbete" innebar att företag som gick bra (och skulle ha kunnat betala mer i lön) gynnades, medan företag i svårigheter (som inte hade råd med höga lönekostnader) missgynnades. Detta var egentligen en medveten kärnpunkt i det som ofta kallades den Rehn-Meidnerska modellen: Lönebildningen skulle understödja och påskynda strukturomvandlingen, arbetskraft skulle flyttas från stagneran-

*Statsminister Tage Erlander (s) och utbildningsminister Olof Palme (s) samtalar i samband med andrakammarvalet 1968.
Foto: Owe Sjöblom / SuD / TT*

*Rudolf Meidner var gästprofessor vid Wisconsin University
1977. Foto: Hasse Persson / Scanpix*

de företag till mer dynamiska, spontant eller med hjälp av en aktiv arbetsmarknadspolitik. Därigenom skulle konkurrenskraften stärkas samtidigt som löntagarkollektivet kontinuerligt lyftes till högre kompetens och allt högre lön. Men en bieffekt blev att de lönsamma företagen erhöll vad som i debatten kallades "övervinster" – vilket stack i ögonen och gick tidsandan emot.

Följaktligen blossade en debatt upp om hur dessa övervinster skulle behandlas. Starka krafter inom fackföreningsrörelsen menade att en del av vinsterna borde dras in och omfördelas till de anställda. Detta skulle kunna ske i form av pengar, men än hellre i form av kollektivt ägarinflytande – och därmed utgöra just ett steg på vägen till ekonomisk demokrati. Även inom dåvarande Folkpartiet fick beslättrade idéer fotfäste, men där handlade det framför allt om att sprida ägandet via individuella ägarandelar.

Hade debatten stannat vid dessa idéer om spritt ägande som ett inkomstpolitiskt inslag i lönebildningen hade frågan knappast blivit så explosiv. Men den kom att få ett eget liv och en dynamik som knappast någon av de ursprungliga förslagsställarna hade tänkt sig. Inför LO-kongressen 1976 fick LO-ekonomen Rudolf Meidner (en av fäderna till den ovan nämna Rehn-Meidnerska modellen) i uppdrag att utreda "fönbildning av vinster och löntagarnas sparande".

Den rapport han släppte 1975 blev en bomb. Den föreslog någonting som kallades "löntagarfonder" och som innebar att en viss andel av "övervinsterna" årligen skulle överföras, i form av aktier, till fonder som styrdes av facket. Därigenom skulle ägandet av börsbolagen bli mindre koncentrerat och löntagarna få nya instrument att påverka företagen. Men det verkligt revolutionära var att utslussningen av aktier nu föreslogs bli betydligt mer omfattande än vad som tidigare sagts. I praktiken var Meidners förslag en plan för att kollektivera de svenska företagen. Enligt Meidners egna kalkyler skulle det bara ta ett par decennier innan de riktade emissionerna till de fackligt styrda fonderna skulle medföra att facket fick absolut kontroll över storföretagen. I praktiken skulle de bli största ägare ännu snabbare än så.

Det tog hus i helvete.

Dels bland företagarna, som inte alls ville förlora sitt ägande eller att deras företag skulle kontrolleras av facket. Dels bland de liberaler som tidigare varit positiva till ett visst mått av ägarspridning. Åtskilliga ekonomer varnade för en alltför stor maktkoncentration, som skulle vara menlig för dynamik och innovation – och för kapitalflykt om planerna verkligen sattes i sjön. Meidners förslag var tillika ett klart brott mot den dittills dominerande ”svenska modellen” med dess balanserande krafter mellan fri marknadskapitalism och planekonomi. Även den socialdemokratiska partiledningen var därför försiktig, för att inte säga tveksam, till Meidners radikalism.

Bland aktivisterna i facket mottogs förslaget däremot med entusiasm. LO-medlemmarna (eller i alla fall deras valda kongressrepresentanter) visade sig förvånansvärt förtjusta i tanken på att ta över ägandet av företagen. Det förslag till fondsystem som antogs på LO:s kongress 1976 kom därför att så gott som fullständigt bygga på Meidners idéer. De som var med vittnar om stämning som på ett väckelsemöte. Internationalen avsjöngs spontant och LO-Tidningen satte förstasidesrubriken ”Med fonderna tar vi över successivt”.

Moderatledaren Gösta Bohman, folkpartiledaren Per Ahlmark och statsministern Thorbjörn Fälldin (C) dagen efter riksdagsvalet 1976.

Foto: Staffan Almquist, COPYRIGHT SCANPIX SWEDEN

Demonstration mot löntagarfonderna, Stockholm 1983.

Foto:Sven-Erik Sjöberg, COPYRIGHT SCANPIX SWEDEN

Uppdrag urvattning

Men så blev det inte. Fondfrågan blev i stället till ett skarpladdat politiskt vapen för de borgerliga, som inför riksdagsvalet 1976 kunde skrämra med ”fondsociatism” – och delvis tack vare det vinna sin första valseger på decennier. Olof Palme försökte förgäves tona ner frågan; det var bara ett förslag, partiet hade inte tagit ställning, frågan var inte färdigberedd och så vidare, och så vidare. Internt var han och den socialdemokratiska partiledningen irriterade över att LO-ledningen hade låtit radikalismen gå överstyr och inte hade kunnat inympa mer realism i de egna leden.

De följande åren blev till en följetong av utredningar, borgerliga protester, socialdemokratiska rådslag och ännu fler utredningar. Ur de borgerligas perspektiv gällde det att maximalt utnyttja fondspöket och visa på dolska socialistiska anslag från

socialdemokraternas och facketts håll. Vid den här tiden fanns kollektivanslutningen av LO-medlemmar till partiet fortfarande kvar. Många småföretagare såg LO och S som en sammanvävd maktapparat – inte ville de att deras företag med våld skulle tas över av denna monolit. S-ledningen, å sin sida, gick en obekvämlig balansgång mellan att å ena sidan vattna ur Meidnerförslagen så långt möjligt och å den andra att ändå införa gräsrötterna kunna presentera ett förslag som till nöds skulle kunna hävdas vara en värdig arvtogare till Meidner.

Under resans gång mobiliserade näringslivet och de borgerliga till en av de största demonstrationerna någonsin i Sverige – den 4 oktober 1983 med över 75 000 deltagare. Och när frågan äntligen skulle avgöras i riksdagen i december samma år åter-

speglades S-regeringens inställning nog ganska väl i Kjell-Olof Feldts famösa strofer i plenisalen: "Löntagarfonder är ett jävla skit, men nu har vi baxat dem ända hit".

Det slutliga beslutet om fonderna hade inte mycket likheter med Meidners ursprungliga förslag. Det hade, för att tala klartext, vattnats ur till oigenkännlighet. Nu återstod bara några tämligen beskedliga pensionsfonder utan maktambitioner, med huvuduppgift att hjälpa till med näringslivets kapitalförsörjning. Det spelade dock inte så stor roll i den politiska debatten. Efter tio år på det ideologiska slagfältet hade fonderna antagit närapå mytiska proportioner. Det var självklart att en ny borgerlig regering skulle avskaffa även de snöpta fonderna så fort chansen gavs.

I stället för fonder: Forskningsstiftelser

Så blev det också. En borgerlig riksdagsmajoritet beslutade 1991 att avskaffa fondsystemet. Men vad skulle man göra med pengarna? Tio miljarder lösgjordes plötsligt på ett bräde. Behoven var stora. Sverige sjönk under 1990-talets första år ned i en djup, hemmalagad ekonomisk kris. En överhettad ekonomi med uppblåsta fastighetspriser punkterades av en kombination av skatteändringar (minskade avdrag för räntekostnader) och kraftigt höjda räntor (Riksbankens försök att bromsa ett ohållbart valutautflöde). Resultatet blev kraftigt höjda realräntor, fastighetskris, bankkris, valutakris och galopperande budgetunderskott. Detta drev under starkt tryck efter hand fram en totalomläggning av den ekonomiska politiken: övergång till rörlig växelkurs, nya hårdare budgetramar, pensionsreform, EU-medlemskap mm.

När den värsta krisen rasat ut, kronan fallit (när den fasta växelkursen släppts) och räntorna börjat sjunka, steg börsen rejält och fondförmögenheten nästan fördubblades på några få år. Exportbolagen gynnades ju av kronfallet, och börsen hade i utgångsläget varit kraftigt nedtryckt – utrymme fanns således för en rejäl uppstuds. I det läget var det naturligtvis frestande att placera löntagarfondspengarna i aktiesparfonder. Det skulle sprida ägandet i enlighet med vad liberalerna ursprungligen hade velat, 15 år tidigare, och det skulle samtidigt skapa ett stort intresse bland svenska folket för börs och finansmarknader – kort sagt, göra svenskarna till småkapitalister. Det hade onekligen varit ett paradoxalt öde för Meidners grandiosa försök att skapa ett kollektivt ägande.

Men så blev det inte. Det visade sig att en riksdagsmajoritet kunde uppåtdas för att i stället satsa pengarna i forskning. Utbildningsminister Per Unckel (M) och hans statssekreterare Bjarne Kirsebom drev på för en stor engångssatsning på forsk-

ning om IT, miljö, nya material med mera under en period på 10-15 år; så länge fondpengarna väntades räcka. En sådan satsning skulle kunna bidra till att lägga grunden för ett nytt svenskt uppsving efter krisen. En massiv satsning skulle också kunna få ett starkt signalvärde; det var viktigt att visa forskarsamfundet och omvärlden att Sverige på väg ut ur krisen menade allvar med satsningen på framtiden. Också oppositionsledaren Ingvar Carlsson (S) stödde tanken på en forskningsatsning – även om han ville att lejonparten av fondpengarna skulle stanna kvar i AP-fondsystemet.

Frågan blev då vilken sorts forskning, och i vilken form. Ingvar Carlsson hade föredragit ett ge de befintliga universiteten en injektion. Stora existerande stiftelser som Riksbankens Jubileumsfond hade gärna tagit emot större belopp. Nutek (Verket för Näringslivsutveckling) likaså. Utbildningsdepartementet föredrog däremot att instifta nya forskningsstiftelser vid sidan av det existerande systemet. Ett viktigt skäl till att man valde

Sverige sjönk under 1990-talets första år ned i en djup, hemmalagad ekonomisk kris. Köande vid Götabanken i Stockholm 1992.

Foto: Krister Nordin/SVD/SCANPIX

stiftelseformen var att man ville blockera socialdemokratiska "återställare" efter ett eventuellt regeringskifte.

Upprättandet av de nya institutionerna skedde stegvis. Redan vid årsskiftet 1991/92 avvecklades löntagarfonderna och kapitalet överfördes till "Fond 92-94", där de placerades i aktier. Namnet indikerar att detta avsågs bli en övergångslösning. Tanken var att den nya fonden gradvis skulle avvecklas i takt med att de nya forskningsstiftelserna upprättades. Det låter som en tämligen odramatisk plan, nu när väl den stora stridsfrågan löntagarfonderna var löst och fonderna avvecklade. Men verkligheten blev långt från stillsam. Ständiga konflikter uppstod och utkämpades om fördelningen av medel. Under några år fördes fondstriderna sålunda vidare, om än något mindre intensivt. Vissa kompromisser slöts.

Under den djupa krisen 1992 bestämde sålunda Riksdagen att en del av medlen skulle användas för att mildra de akuta problemen med näringslivets kapitalförsörjning. Efter långa

och hårda diskussioner om olika lösningar fördes några år senare 6,5 miljarder över till 6e AP-fonden till stöd för riskkapitalförsörjning i små och medelstora företag. Resten av fondpengarna – totalt drygt 14 miljarder kronor – gick dock till forskning. Men inte bara till stiftelser utan i kompromissens namn även till några existerande högskolor.

Sista striden

I ett första skede, vid årsskiftet 1993/94, fördes 10 miljarder över dels till de existerande institutionerna Chalmers, Högskolan i Jönköping och Riksbankens Jubileumsfond (för kulturvetenskaplig forskning), dels till några nybildade forskningsstiftelser: Mistra (Stiftelsen för miljöstrategisk forskning), Östersjöstiftelsen (Stiftelsen för forskning inom områden med anknytning till Östersjöregionen och Östeuropa) och SSF (Stiftelsen för strategisk forskning). Därefter – när man trodde utminuterungen av miljarderna var avslutad – dök ett oväntat men på sitt sätt

Regeringens krispaket presenteras 1992. Bilden (fr.v.): Olof Johansson, Bengt Westerberg, Carl Bildt, Inguar Carlsson, Mona Sahlin och Allan Larsson.
COPYRIGHT, SCANPIX SWEDEN

angenämt problem upp. Fond 92-94 visade sig ha tre miljarder kr över! Skälet var att medlen i fonden på grund av de politiska stridigheterna hade betalats ut med viss fördröjning och att börserna gått upp rejält under tiden. Det medförde att värdet på "restposten" i fonden växte starkt.

Ännu en gång blossade därför den oändliga striden om lön- tagarfonderna upp, men nu som en dödsryckning om de allra sista pengarna från de slaktade fonderna. Moderaterna ville än en gång satsa medlen i nya forskningsstiftelser. Socialdemokraterna var emot. Samtidigt uttryckte finansminister Anne Wibble (Fp) diskret att man kanske skulle kunna stoppa in de nya miljarderna i statsbudgeten för att täppa till hålen i det växande budgetunderskottet. Olika företrädare för näringslivet uttryckte önskemål om satsningar på teknikutveckling, stärkta band mellan mindre högskolor och lokala företag och höjd IT-kompetens inom skolan.

Under 1994 enade sig den borgerliga fyrtiregeringen om att bygga upp en palett av ytterligare ett antal nya stiftelser och forskningscentra, några med tvärvetenskapliga uppgifter, några med mer praktisk inriktning, delvis i linje med näringslivets önskemål. Två nya forskningsstiftelser sattes upp: STINT (Stiftelsen för internationalisering av högre utbildning och forskning) samt KK-Stiftelsen (Stiftelsen för kunskaps- och kompetensutveckling). Den sistnämnda fick bland övriga medel också en särskild "IT-miljard" för spridning av IT-kompetens i samhället. Därutöver upprättades en rad mindre institutioner: Stiftelsen framtidens kultur, Vårdalstiftelsen (för forskning inom vård och allergi), Innovationscentrum, och dessutom Internationella institutet för industriell miljöekonomi vid Lunds universitet (IIIIE). I en politisk kompromiss slussades också, som nämnts, pengar till den sjätte AP-fonden.

Så var då äntligen, efter alla uppsplitande strider, hela den nya strukturen komplett. Kärnan blev de fem stora nya forskningsstiftelserna STINT, Östersjöstiftelsen, KK-stiftelsen, SSF och Mistra, samt kulturdonationen till Riksbankens Jubileumsfond. De nya institutionerna var av olika slag, med olika stadgar och olika inriktning, de hade tillkommit styckevis och delat; de var

resultat av en lång polisk strid och utan en från början samlad plan för vad slutresultatet skulle bli.

När så allt var på plats hade det hunnit gå 20 år sedan Meidners ursprungliga fondförslag, och tio år från det att de urvattnade fonderna röstades igenom. Processen hade varit lång och krokig, fylld av ideologiska strider och kampanjer, och ingen som var med från början skulle då ha kunnat lämna en korrekt prognos om vad som faktiskt skulle komma att ske med Meidners ursprungliga förslag. Från en revolutionerande idé om facklig makt och kollektivering av svenska börsföretag, till en stor satsning på forskningsstiftelser, riskvilligt kapital och IT-kompetens. Den utvecklingen visar hur svårt, för att inte säga omöjligt, det är att förutspå politiken och dess irrgångar.

Men ett kvarts sekel har gått och irrgångarnas slutresultat tarvar ändå ett 25-årsjubileum. Vad är det då vi ska fira?

AP6 och IIIIE

Den här skriften handlar framför allt om de fem stora stiftelserna: Mistra, SSF, Östersjöstiftelsen, KK-stiftelsen och STINT; samt om tillskottet till Riksbankens Jubileumsfond. Men några ord om ett par av de mer synliga bland de övriga satsningarna är ändå på sin plats.

6e AP-fonden blev ett lite särpräglad djur bland AP-fonderna. Den bildades 1996 och placerades i Göteborg, med mer uttalat industri- och regionalpolitiska uppgifter än de andra allmänna pensionsfonderna. Tanken var att den skulle investera i små och medelstora företag, helst med regional betydelse. Men den kombinationen blev inte lyckosam. Investeringsobjekten var inte så många, och sällan blev de särskilt lönsamma. Fonden gick dåligt, och ledningen kom till yttermera visso efter hand att beskyllas för dåligt omdöme i valet av företag. Efter ett årtionde av svårigheter genomfördes en omfattande strategiomläggning, under ny ordförande (Ebba Lindsö), ny styrelse och ny ledning.

Nu specialiserar sig AP6 på investeringar i onoterade bolag (Private Equity) – en strategi långt från den ursprungliga industripolitiska uppgiften, för att inte tala om Meidners anti-kapi-

talistiska vision. Man investerar vanligen i större specialiserade PE-fonder (både internationella och svenska) som i sin tur väljer bolag som bedöms ha potential för god värdeutveckling genom nytt fokus, nytt management, aktiv ägarstyrning och hög beläning. Omstruktureringen brukar pågå under en period på runt fem år, varefter investerarna får sin avkastning vid börsintroduktioner eller uppköp. AP6 har i sin nya roll både givit god avkastning (kapitalet har flerdubblats, fonden förvaltar i dag ca 35 miljarder kronor) och breddat AP-systemets totala portfölj med nya tillgångsslag.

IIIEE (International Institute for Industrial Environmental Economics) grundades 1994 vid Lunds universitet med hjälp av 200 miljoner kronor av löntagarfondspengarna. IIIEE bedriver både undervisning och forskning i gränslandet mellan miljö och industriell ekonomi. Forskningen äger rum inom flera interdisciplinära fält, såsom stadsplanering, miljövänliga affärsstrategier, hållbar konsumtion, internationell handel och miljöpolicy. Undervisningen bedrivs främst inom två internationella masterprogram, varav ett ingår i EU:s Erasmussamarbete. Därtill finns doktorandutbildning. IIIEE ligger också långt framme när det gäller utbildning över nätet. Man erbjuder så kallade MOOC (Massive Open Online Courses) i bland annat cirkulär ekonomi och hållbara städer. Stor vikt läggs vid samarbete med näringslivet.

Att institutet skapades som en särskild institution med separat grundplåt från löntagarfondspengarna medförde att det formellt kom att utgöra en egen så kallad centrumbildning, som inte ingår i någon av de andra fakulteterna; detta gäller fortfarande även om institutet numera måste finansiera sig som vilken institution som helst. Detta kan vara både en fördel och en nackdel. Institutet kan riskera att hamna i kläm i det stora universitets olika revirstrider; samtidigt är man fri att samarbeta med vilka institutioner man vill – vilket är viktigt för den tvärvetenskapliga ansatsen. De främsta samarbetspartnerna inom Lunds universitet är Ekonomihögskolan och Tekniska högskolan. I dag är för övrigt Ekonomihögskolans rektor ordförande för IIIEE:s styrelse.

Riksbankens Jubileumsfond

Riksbankens Jubileumsfond är lite grand av de fem nya forskningsstiftelsernas storasyster. Den blev till genom en donation från Riksbanken inför bankens 300-årsjubileum 1968; därav namnet. Men efter snabb beredning (utredningen som föreslog instiftandet och inriktningen leddes av ingen mindre än statsminister Erlander själv) kunde jubileumsfonden köra igång sin verksamhet redan 1965. Den fyller således 54 i år, mer än dubbelt så mycket som småsyskonen.

Den bör ändå nämnas här. För det första för att Jubileumsfonden samarbetar med och kompletterar de fem yngre fonderna samt arbetar på likartat sätt. För det andra för att även den fick en slant av löntagarfondspengarna. År 1994 fick Jubileumsfonden ett tillskott från Fond 92-94 på 1,5 miljarder kronor, via den så kallade Kulturvetenskapliga donationen. Tillskottet var välkommet. Jubileumsfondens ursprungliga kapital var 250 miljoner kronor (ca 2,7 miljarder i dagens penningvärde), men lågavkastande obligationer och höga kostnader urholkade gradvis kapitalet under 1970-talet. Samtidigt gick börsen dåligt. En rekapitalisering skedde med nya Riksbankspengar under 1980-talet, samtidigt som fonden fick ökad självständighet att placera sina medel. I praktiken innebar detta att man fick möjlighet att placera en större andel av sin portfölj i aktier – vilket var en fördel då börsutvecklingen efter hand blev stark. Till detta kom alltså ytterligare ett rejält tillskott genom den Kulturvetenskapliga donationen. Sammantaget fick därigenom Jubileumsfonden möjlighet att rejält utvidga sin forskningsfinansiering.

Riksdagsbeslutet om donationen föreskrev att den skulle "främja utvecklingen av starka forskningsmiljöer av högsta internationell klass". Den medförde också att stiftelsens forskningsfinansiering fick en delvis annorlunda inriktning. Stödet till naturvetenskap, teknik och medicin krympte. I stället inrikta-

des stödet främst på samhällsvetenskap och humaniora; detta var en medveten omläggning för att gynna discipliner som ofta har svårare att finna finansiering. Också därigenom skiljer sig Jubileumsfondens verksamhet från flera av de övriga fem stiftelserna, som är inriktade på miljö, teknik och naturvetenskap. Östersjöstiftelsen har dock ett starkt inslag av humaniora och samhällsvetenskap, och KK-stiftelsen finansierar forskning och kunskapsuppbyggnad inom många skilda områden. Jubileumsfonden stödjer humaniora och samhällsvetenskap men också viss kultur. Man kan i den meningen hävda att det råder en sorts kamratlig arbetsfördelning mellan Jubileumsfonden, Östersjöstiftelsen och KK-stiftelsen å ena sidan och de övriga tre stiftelserna å den andra.

Per Åsbrink, riksbankschef, Stockholm 1968.

Foto: Bertil S-son Åberg / RiR / SVT /

Mistra

Av de fem nya forskningsstiftelserna kanske Mistra är den med längst förhistoria. Under krisåret 1992 – då räntan höjdes till 500 procent och det svenska banksystemet var nära kollaps – skissade statssekreteraren i Miljödepartementet, Göran A Persson, på en idé till en massiv uppgradering av svensk forskning. Genom att spjälka av en andel av löntagarfondspengarna till en ny stiftelse, skulle svensk miljöforskning kunna dubblas i storlek.

Men den nya stiftelsen borde arbeta på ett annat sätt än traditionell forskning. På den tiden satt fortfarande de flesta forskare i egna rum och fnulade på egna projekt. En internationell utvärdering hävdade att svensk miljöforskning var alltför fragmentiserad och inriktad på att hitta problem snarare än att lösa dem. Göran A Persson hade en bakgrund både som internationell förhandlare och som forskningschef på Naturvårdsverket. Han ville att miljöproblemen skulle behandlas i ett vidare, ekonomiskt-politiskt sammanhang. Forskningen borde vara tvärvetenskaplig, lösningsorienterad och framtidsinriktad. Konkret betydde det bland annat att forskningen borde bedrivas i form av större program, med deltagare från flera discipliner. Miljöminister Olof Johansson (C) tänkte på idén, och i samarbete med utbildningsminister Per Unckel (M), tog regeringen fram ett förslag till en miljöstrategisk forskningsstiftelse, med inriktning just på tvärvetenskapliga program. I januari 1994 sjösattes så Mistra, med 2,5 miljarder kronor i stiftelsekapital att förvalta och med Göran A Persson som första vd.

Det visade sig dock vara svårare än väntat att utveckla nya program. Forskare och institutioner var inte vana vid att tänka tvärvetenskapligt eller i termer av problemlösning – de var mest inne på att söka pengar för mer resurser till den egna institutionen och dess pågående projekt. Till en början var det också

besvärligt att få till stånd önskad samverkan med näringslivet. De första åren lyckades Mistra inte få igång några program alls; något som ledde till ny, uppblående politisk debatt. Socialdemokraterna hade återtagit regeringsmakten 1994, och den nye forskningsministern Carl Tham var inte nöjd med att så mycket resurser låg låsta i stiftelser – som dessutom inte fått igång någon forskning. Regeringen drev igenom att den skulle utse några av styrelseledamöterna i stiftelserna, men stiftelseurkunderna kunde den inte ändra på.

Så Mistra bestod, och så småningom började ett antal program rulla igång – om skog, försurning, fjäll, Arktis och något så prosaiskt som giftfri båt färger. Det interdisciplinära samarbetet förbättrades, i och med att både kansliet och forskarna vände sig vid programformen. Ofta ställdes krav på samfinansiering från näringslivet eller de medverkande forskningsinstitutionerna. Men det var inte bara forskningen i sig som förnyades, utan också metoderna för utvärdering. Med tvärvetenskapliga – ofta internationellt sammansatta – forskargrupper krävdes också löpande utvärdering på en helt annan nivå än tidigare. Mistra började sätta samman internationella utvärderingsteam, som kallades in till Sverige för korta men intensiva utvärderingsperioder. Likaså utvärderas projektansökningar av internationella team med spetskompetens. Eftersom Mistraprogram vanligen både är långa och omfattande – uppåt 50-80 miljoner kronor eller mer, med program som kan sträcka sig upp mot åtta år, uppdelat på två fyraårsperioder – blir en omfattande halvtidskontroll särskilt viktig. Då utvärderas programmets första hälft, och beslut tas om huruvida programmet ska drivas vidare, göras om eller helt läggas ned. Och ja, det har hänt att program har lagts ned.

Östersjöstiftelsen

Östersjöstiftelsen – eller som den egentligen heter: "Stiftelsen för forskning inom områden med anknytning till Östersjöregionen och Östeuropa" – inrättades också 1994. Man bör minnas att detta bara var ett par år efter Sovjetunionens sönderfall, de baltiska staterna hade precis fått sin självständighet och Polen hade just frigjort sig ur östblocket. Den geopolitiska situationen runt Östersjön var både löftesrik och osäker. Samtidigt visade alltfler studier att havsmiljön var starkt förorenad. Det fanns således många viktiga uppgifter för forskning i och om vårt närområde.

Stiftelsekapitalet blev drygt hälften av Mistras; 1,3 miljarder kronor. Till skillnad från Mistra är Östersjöstiftelsen begränsad till att stödja en specifik högskola: stiftelsens ändamål är att stödja forskning, forskarutbildning och "akademisk infrastruktur" vid Södertörns högskola, inom temat Östersjöregionen och Östeuropa. Högskolan inrättades samtidigt som stiftelsen, och de två är med andra ord hoptvinnade ända sedan bådas födsel. Med Östeuropa menas det postkommunistiska Central-, Syd- och Östeuropa. Med Östersjöregionen menas själva Östersjön samt de områden som gränsar till detta innanhav.

Detta att både stödja en specifik högskola och samtidigt stödja en särskild inriktning har tid efter annan lett till frågan om permutation; mer specifikt tanken att dela upp stiftelsen. Detta för att få större utväxling av stiftelsens medel. Redan i Vetenskapsakademiens första utvärdering föreslogs att stiftelsen skulle delas i två lika stora delar. Då skulle en del gå till stöd för forskare vid Södertörns högskola utan restriktioner vad gäller ämnesinnehåll, och den andra delen skulle gå till stöd för forskning rörande östersjöområdet och Östeuropa, öppen för alla forskare. Även Kungliga Vetenskapsakademiens (KVA) utvärderingsrapport 2014 återkom till frågan om permutation. De-

batten torde fortsätta, även om stiftelsens nuvarande styrelse har beslutat att inte gå vidare med frågan; den menar att det är möjligt att på ett tillfredsställande sätt utnyttja den flexibilitet som stadgarna ger.

Konkret betyder det att stödet går dels till fritt projektstöd inom ramen för stiftelsens regionala tema, dels till ett antal verksamheter som högskolan ansöker om medel för. Spannet i ämnesvalet är mycket brett – allt från fiskbeståndet i Östersjön till civilsamhällets utveckling i Ryssland. Projekten finns både inom humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap. De verksamheter som högskolan ansöker om är till exempel ett professorsprogram, stöd till Centre for Baltic and East European Studies (CBEEES), samt till högskolans bibliotek.

Stiftelsen finansierar också forskarutbildning genom bidrag till en forskarskola med ett 50-tal doktorander, placerad vid Södertörns högskola. Dessutom finansierar stiftelsen utgivningen av tidskriften "Baltic Worlds".

Stiftelsen för strategisk forskning

Den tredje stiftelsen som inrättades 1994 var SSF. Dess uppgift var bredare, i meningen att stiftelsen fick i uppgift att stödja strategisk forskning inom betydligt fler fält än Mistra och Östersjöstiftelsen. SSF ska stödja naturvetenskaplig, teknisk och medicinsk forskning samt bygga starka forskningsmiljöer som på sikt kan stärka svensk konkurrenskraft. Stiftelskapitalet blev följaktligen betydligt större än Mistras respektive Östersjöstiftelsens, nämligen 6 miljarder kronor. Uppdraget har fullföljts genom att finansiera forskarskolor, finansiera större projekt under flera år (så kallade rambidrag), och genom individuella bidrag till framstående yngre forskare. Bidragsperioden är normalt tre till sex år. Precis som för Mistra brukar en programkommitté med expertis både från akademi och näringsliv följa och stödja projekten. Ansökningsförfarandet är konkurrensutsatt, via öppna utlysningar och internationell expertgranskning. För närvarande finansierar stiftelsen ungefär 360 forskningsprojekt och har sammanlagt delat ut 14 miljarder kronor.

Stiftelsen definierade tidigt strategisk forskning som sådan forskning som kan komma till nytta för svensk industri på lång sikt. Det innebär en bred palett, med såväl grundforskning som tillämpad forskning – och områdena däremellan. Kriterierna är att forskningens resultat ska kunna ligga till grund för utvecklingen av existerande eller nya företag; att högklassiga forskningsmiljöer ska kunna attrahera utländsk kompetens och investeringar; och att forskning ska kunna generera internationellt samarbete som gynnar Sverige. En strävan är också att forskningsresultaten ska kunna tillämpas i kunskapsintensiva och högteknologiska företag eller institutioner. Projekten ska således uppfylla de båda kriterierna vetenskaplig kvalitet och samhällsrelevans.

SSF ägnar sig inte bara åt direkt forskningsstöd. I dag bygger man också upp flera "Industrial Research Centers". Detta är en omfattande satsning, där industrin formulerar och prioriterar forskningsuppdrag tillsammans med forskare i akademien. Tanken är dessutom att projekten inte bara ska vidareutveckla existerande teknik utan vara systemförändrande. Vid ESS i Lund – det största forskningsinfrastrukturprojektet någonsin i Sverige – finansierar SSF en forskarskola för doktorander. SSF driver också ett program för att identifiera och stötta "framtidens forskningsledare".

Under de kommande åren säger SSF sig vilja premiera djärvhet, nytänkande och risktagande i sina projektval. Tre prioriterade områden är informations-, kommunikations och systemteknologier (ICT), life science och bioengineering, samt materialforskning. De representerar väl de övergripande verksamhetsfälten: teknik, medicin och naturvetenskap.

STINT

Stiftelsen för internationalisering av högre utbildning och forskning (STINT) bildades med löntagarfondspengar 1994. Stiftelsekapitalet var en miljard kr. Uppgiften var att stödja internationaliseringen av universitet och högskolor. Globaliseringen hade för 25 år sedan inte nått lika långt som nu. Sverige var inte med i EU, Sovjetunionen hade precis kollapsat och Kina hade just börjat öppna upp sin ekonomi. Internationaliseringen var mer ett spännande tillägg till den inhemska forskningen. Men tecknen var tydliga att själva forskningen skulle internationaliseras i snabb takt, inte minst genom att nya folkrika tillväxtnationer öppnades för omfattande samarbete.

STINT var trögstartat. Finansdepartementet fick – mot Utbildningsdepartementets vilja – igenom ett krav att stiftelsen skulle delfinansiera ett ramprogram inom EU. Det krympte budgeten. Till råga på allt uppstod ett gräl med Vinnova om fördelningen av kostnaderna för ramprogrammet. Till en början splittrades också forskningspengarna upp på en rad mindre program utan tydlig strategisk inriktning. Gradvis koncentrerades dock resurserna och ett antal viktiga samarbetsländer identifierades, där fokus skiftade från utvecklade länder i väst till snabbväxande länder, främst i Asien. Programmen blev längre och mer strategiska.

I dag är bilden annorlunda. Internationellt samarbete har blivit ett strategiskt verktyg, som – säger STINT:s vd – ”behöver genomsyra lärosätenas verksamhet”. En växande global medelklass investerar i allt mer utbildning för sina barn. Länder som Kina och Indien satsar enorma resurser på att bygga upp universitet i världsklass. Talangfulla forskare och studenter blir allt mer rörliga. Läroplaner, litteratur och undervisning internationaliseras. Då måste även svenska universitet ut och försöka bli en del av den globala kunskapsproduktionen. Omvärldsanalys och strategiskt relationsbyggande har blivit nödvändiga.

Mot den här bakgrunden arbetar STINT som en nationell kunskapsresurs för att stödja lärosätenas strategiska internationalisering. Särskilda program har upprättats för forskningssamarbete med bland andra Japan, Sydkorea, Sydafrika, Brasilien, Chile och inte minst Kina. STINT har sedan 2018 ett utlandskontor, vid generalkonsulatet i Shanghai. Programmet Strategic Grants for Internationalisation stödjer internationaliseringsprojekt på ledningsnivå, medan Teaching Sabbatical hjälper svenska universitetslärare att arbeta utomlands under ett läsår och ta med erfarenheterna tillbaka till Sverige.

KK-stiftelsen

Stiftelsen för Kunskaps- och Kompetensutveckling kom till som ett utflöde av två processer. Den ena har beskrivits ovan som "restposten" – det vill säga att Fond 92-94 plötsligt visade sig ha tre miljarder kronor över. Den andra var att regeringen Bildt i början av 1994 inrättade en IT-kommission för att stimulera utveckling och användning av modern informationsteknologi i Sverige. Denna starkt positiva syn på modern teknologi vävdes in i regeringens forskningsproposition, som lades fram senare samma år. Propositionen talade om "en ny verklighet", där tjänsteekonomin dominerar över industrin, där globaliseringen tar språng och där långsiktig satsning på kunskaps- och kompetensutveckling blir nödvändig för att upprätthålla och utveckla det svenska välbefindandet.

Mot den bakgrunden godkände Riksdagen regeringens förslag om att inrätta den andra omgången stiftelser med löntagarfondspengar. KK-stiftelsens första ordförande blev Staffan Burenstam-Linder, tidigare statsråd (M) och rektor för Handelshögskolan i Stockholm. Stiftelsekapitalet blev 3,6 miljarder, däribland en särskilt IT-miljard för att stimulera skolor och kommuner att introducera och utnyttja IT i undervisningen. KK-stiftelsen skulle också verka för att förbättra informationsöverföring mellan högskolan och näringslivet.

Skolsatsningen formulerades redan 1995. Stiftelsen talade om "fyrtnorsprojekt" – stora och synliga insatser för att stimulera och driva på. Ansökningar och projektförslag från skolor och kommuner vällde in, först i hundratal, sedan i tusental. Till slut blev det efter hård sällning 27 olika större kommunprojekt och 65 delprojekt. De körde igång under 1996 och blev för många den synliga symbolen för KK-stiftelsen. Den läsare som har åldern inne kanske minns tanken att förse varje elev i utvalda skolor med egen dator och att testa olika pedagogiska metoder att

använda dem. Den processen var långtifrån enkel. Många elever och lärare erfor på ett ganska hårdhänt sätt att enbart teknikoptimism inte räcker; man måste också ha en realistisk strategi för hur tekniken ska användas och resultaten delas.

Sedan dess har mycket förändrats. Projekten har blivit större, mer varierade och gällt allt fler lärosäten. 20 år efter starten hade KK-stiftelsen finansierat 2.500 projekt, varav de flesta på högskolor och universitet, ofta med inriktning att stärka samverkan mellan akademi och lokalt näringsliv. Stiftelsen har försökt att ligga före; att utveckla samverkansformer och nätverk och starta processer som andra kan ta över i nästa skede. Ofta är uppgiften att få forskare att röra sig mellan högskola och näringsliv. Därför har stiftelsen stimulerat företag att engagera sig i forskarutbildningen, rekrytera utexaminerade och även engagera doktorander direkt i företagen under en tid. Stiftelsen blev snabbt en av de största finansörerna av de mindre högskolornas näringslivsinriktade forskning.

Under senare år har verksamheten koncentrerats på att bygga upp starka, profilerade och kompletta miljöer, utvalda av lärosätenas ledningar, och som verkar tillsammans med näringsliv och samhälle. Under 2018 beviljades nästan 100 projekt till ett sammanlagt belopp på över en halv miljard kronor. För närvarande finansieras 17 pågående "forskningsprofiler" som omsätter mellan 75 och 100 miljoner kronor runtom i landet, fem "KK-miljöer" med starkt fokus inom olika områden, samt 16 olika företagsforskarskolor. Ämnesområdena varierar kraftigt, från robotik till gjutning, arkeologi och virtuella fabriker. KK-stiftelsen har därmed blivit den största externa finansörerna för forskning på de flesta mindre och medelstora högskolor.

Stiftelserna som forskningsfinansiärer

När man ser på vad de fem stiftelserna åstadkommit under det gångna kvartsseket slås man av den enorma bredden. Projekten berör de flesta ämnen man kan tänka sig – och en lång rad mer eller mindre otänkbara därtill. De är ofta stora och sträcker sig över flera år. Programformen är vanlig. Många program är tvärvetenskapliga och involverar forskare från olika discipliner och lärosäten. Deras verksamhet är geografiskt spridd (med visst undantag för Östersjöstiftelsen). När stiftelserna körde igång var den här typen av stora program inte så vanliga i svenskt forskningsväsende, men de har blivit påtagligt mycket viktigare under perioden. Dels, förstås, för att stiftelserna i sig har etablerat sig och utvidgat sin verksamhet, dels för att andra forskningsfinansiärer följt efter. Även i andra länder har modellen med stiftelser och forskningsråd vunnit ankläng.

Detta är i sig en indikation på att modellen varit framgångsrik. Det samma kan utläsas i de utvärderingar av stiftelserna som enligt deras stadgar löpande ska göras av Kungliga Vetenskapsakademien KVA och Ingenjörsvetenskapsakademien IVA. Granskningarna rör hur stiftelserna uppfyllt (eller avvikit från) sina ändamålsparagrafer. Därtill brukar IVA och KVA också utvärdera resultaten av stiftelsernas forskningssatsningar.

Granskarna är ofta tämligen försiktiga i sina omdömen, eftersom programmen vanligen är stora, långsiktiga och det tar tid att verkligen se de samhälleliga effekterna av dem. Likväl är de flesta granskningar positiva, dels i meningen att de finner att stiftelserna följer sina stadgar, dels att forskningssatsningarna avsatt positiva resultat. Ibland framhålls att de administrativa kostnaderna är små och att programmen i den meningen tycks vara effektiva. Ett återkommande omdöme är att de stora programmen skapar kritisk massa och därmed tydligt stärker forskarmiljöerna. Dessutom får stiftelserna genomgående goda vitsord för att samfinansiering med näringslivet stimulerat verk-

ningsfull samproduktion. Samtidigt hävdar utvärderarna ofta att på denna punkt borde ännu mer ha kunnat göras. Utvärderingarna menar också vanligen att tvärvetenskapliga aktiviteter och projekt stärkts – vilket ligger väl i linje med stiftelsernas uppdrag.

Slutligen framhålls i några utvärderingar att finansieringen via avkastning på förvaltad kapital och i några fall via att ta av det egna kapitalet (se nedan) möjliggjort för stiftelserna att skjuta till väsentligt större resurser till forskning än vad annars skulle ha varit tillgängligt. Stiftelseformen medger otvetydigt större flexibilitet än en vanlig budget för ett universitet eller forskningsråd. Dels växer kapitalet, dels är stiftelserna fria att – inom vissa ramar – variera medelstillelningen utifrån tillgången på goda projekt och tillgängliga forskarresurser.

Utvärderingarna är således i stort sett positiva. Men sett i ett större perspektiv vet naturligtvis ingen hur den svenska forskarvärlden skulle ha sett ut utan de fem stiftelserna eller Jubileumsfonden. Vi har därför inget att jämföra med – ingen "nollhypotes" om hur forskning och finansiering i dag skulle se ut om inte stiftelserna hade skapats för ett kvartssekel sedan. Kvantifiering är således omöjlig. Möjligen skulle – fast jag tvivlar på det – de redan existerande fakulteterna ha kunnat göra ett ännu bättre jobb om de hade fått de slaktade löntagarfondernas pengar. Möjligen skulle – och det tvivlar jag också på – politikerna ha höjt forskningsanslagen i samma takt som kapitalmarknaden byggt upp stiftelsernas resurser. Möjligen skulle utvecklingen mot tvärvetenskaplighet, internationalisering och större program ägt rum även stiftelserna förutan. Detta vet vi inte. Men säkert är att de fem drivit på – vilket ligger helt i linje med vad grundarna avsåg och tydligt följer stiftelseurkundernas skrivningar.

Kritik från olika håll

Men självfallet har stiftelsernas verksamhet mötts av kritik – av olika slag. Framför allt i uppstartsfasen fick de kritik gällande kompetens, finansiering och självständighet. Föga förvånande, med tanke på den upprörda diskussion som ackompanjerade löntagarfondsfrågan och hur fondernas medel skulle användas.

Ett tidigt exempel är en ledare i Dagens Nyheter i oktober 1997, som gick till ursinnigt angrepp på Mistra. Ledarskribenten försöker tvinna samman de ovan nämna kritikpunkterna till slutsatsen att "riktig" forskning försumrades medan "hugskott" och "mode" gynnades. "Regeringen tar pengar från forskningen och ger dem till folk som lärt sig modejargongen." Skribenten kritiserade också stiftelseformen, mer specifikt att den gav för stor självständighet. Dess verksamhet kunde således inte styras av regeringen – vilket tydligen var något DN:s ledarskribent hade föredragit. Detta medförde att "miljöminister Anna Lindh och hennes kolleger nu äventyrar stora delar av den grundläggande miljöforskningen i Sverige. Regeringens miljöpolitiska prioriteringar är obegripliga. Miljarder får rinna iväg efter några hugskott från pratmakare...". Detta som slutkläm i en artikelserie som bland annat kritiserat de "skyhöga" lönerna till chefer och personal på stiftelserna.

Det är i efterhand uppenbart att DN:s artikelserie och ledare var ett utflöde av de dåvarande politiska striderna om nya stiftelseformer kontra existerande universitet och institutioner, kryddat med den dagspolitiska debatten om den politiska kontrollen över forskningen. Den debatten har numera sjunkit undan, sannolikt för att stiftelserna de facto gjort ett bra jobb. Kanske också för att den politiska sfärens auktoritet i sig har minskat, vilket betyder att färre i dag ser politikerna som pålitliga väktare av långsiktig och strategisk forskning.

På ett mer grundläggande plan finns från flera håll en kritik mot det som några kallar "kommersialisering" av forskningen – ett missnöje som inte bara gäller de fem, utan en stor del av det svenska forskningssystemet. När de konkurrerar om medel i utlysningar tvingas forskarna skriva ansökningar på "säljande" sätt, samtidigt som byråkratin runt ansökningar och utvärde-

ringar tar för mycket tid från forskningen i sig. Detta aktualiserar den gamla stridsfrågan om huruvida löntagarfondspengarna borde ha tillförts de redan existerande fakulteterna i stället.

På många håll finns otivelaktigt en oro över att så mycket av det som tänks och görs vid svenska universitet handlar om pengar. Forskaren tvingas sysselsätta sig med att söka pengar – för projekt, för att anställa doktorander, för lokaler. För att själv hoppas på anställning. För vidare karriär. Och ansökningarna måste skrivas på ett visst, formulärmässigt sätt som av några betraktas som alltför fyrkantigt, ja till och med kvävande. För att inte tala om hur mycket tid det tar. I stället hoppas kritikerna på en mer "tillitsbaserad" tilldelning av medel, där den som delar ut anslagen litar på fakulteternas egen bedömning av vilken forskning som ska bedrivas.

Kritiken är sympatisk i det att den drömmer om en plats ovan där; en obesudlad forskning, där byråkrati, administration och finansieringsfrågor inte behöver ta plats. Sådana klagomål drabbar inte bara de fem stiftelserna i denna uppsats, utan även liknande större forskningsfinansiärer som Riksbankens Jubileumsfond, Wallenbergstiftelserna och andra forskningsråd.

Men att alla dessa stora stiftelser arbetar på likartat sätt har sina randiga skäl och rutiga orsaker. Självklart måste finansierarna ställa kvalitetskrav på både ansökningar och resultat. Detta förutsätter löpande utvärdering av internationell expertis. Att utlysningarna är fria ställer också krav på transparens och jämförbarhet – vilket tyvärr nödvändiggör att ansökningarna bör utformas enligt vissa givna mallar. Lite tråkigt, måhända. Men med största sannolikhet ofrånkomligt. Den romantiserade bilden av den briljante professorn som sitter på sin kammare och löser världsproblem med garanterad fast finansiering från det egna universitetet känns oerhört daterad. Större projekt av den typ som stiftelserna normalt finansierar – tvärvetenskapliga program, internationella, inriktade på miljö, teknik, ICT, life science med mera, ofta i samarbete med näringslivet – kan inte längre härbärgas av en enda institution, än mindre en enda professor. Och beloppen är så stora – och har ställts till förfogande av allmänheten – att det är ofrånkomligt att donatorerna

ställer krav på redovisning för att de själva, allmänheten och media ska kunna se att de används så effektivt som möjligt. Andra lösningar blir i praktiken mindre transparenta.

Men visst, det kan gå för långt. Professor Sverker Sörlin vid KTH (som själv för övrigt har suttit i Mistras styrelse) menade i en debatt för några år sedan att det har funnits en risk att stiftelserna kan bli lite för "ängsliga" i tilldelningen av medel och att de därför kan bli onödigt slutna. En bieffekt är att de kanske då, varnade Sörlin, i stället frestas att putsa den egna fasaden med reklam för sig själva. En varningssignal utgörs av debaclet då SSF skulle fira sina första 15 år 2009. Stiftelsen ställde till med stort – och dyrt – kalas. Kostnaderna uppmärksammades i pressen, ordföranden avgick, och KVA och IVA drog i en granskningsrapport slutsatsen att marknadsföringsinsatserna "inte tillfredsställer något verkligt behov hos stiftelsen, som ju har ett rent ideellt ändamål, vetenskap, och inte är näringsdrivande". Det ska dock understrykas att denna dyrköpta erfarenhet medförde att stiftelserna skärpte sina regler kring representation och marknadsföring, och att något liknande inte hänt igen.

Stiftelsernas kapital och utdelade forskningsmedel 1994-2019

(miljarder kr, löpande priser)

	Stiftelsekapital vid grundandet 1994	Kapital i dag, våren 2019	Utdelade forskningsmedel sedan start
Mistra	2,5	3,2	4,3
Östersjöstiftelsen	1,3	6	3,6
STINT	1	0,8	1,9
SSF	6	11	14
KK-stiftelsen	3,6	8,6	9,7
Totalt	14,4	30,6	33,4

Källa: De respektive stiftelserna

Not: Siffrorna i de båda sista kolumnerna anger läget våren 2019. Beräkningen avser löpande priser, det vill säga ingen inflationsjustering har gjorts.

Stiftelsernas egen Särимner

Historien kan sannerligen vara ironisk. Rudolf Meidners mål var att ställa kapitalet under facklig makt. I stället blev resultatet att kapitalet ställdes i forskningens tjänst. Detta genom att stiftelserna, var och en, har investerat sitt stiftelsekapital på kapitalmarknaden. Därigenom har kapitalet kunnat växa och generera ständigt mer pengar att dela ut till forskning.

Sammanlagt fick de fem stiftelserna drygt 14 miljarder kronor i kapital vid starten: KK-stiftelsen 3,6 miljarder; SSF 6; Östersjöstiftelsen 1,3; Mistra 2,5 och STINT 1 miljard. Det beloppet har under det gångna kvartsseket mer än fördubblats i löpande priser, till över 30 miljarder, fördelat som följer: KK-stiftelsen 8,6; SSF 11 mdr; Östersjöstiftelsen 6, Mistra 3 och STINT 0,8 miljarder. Detta samtidigt som sammanlagt över 33 miljarder har delats ut i forskningsstöd under samma tid – se tabellen nedan. Stiftelsekapitalet har således mer än fördubblats samtidigt som mer än det dubbla kapitalet har delats ut!

Till detta skall läggas att Kulturdonationen till Riksbankens Jubileumsfond var på 1,5 miljarder. För denna finns inte samma detaljerade statistik att tillgå, men en överslagsberäkning ger vid handen att ca fyra miljarder kronor har delats ut, samtidigt som donationsmedlen växt. Kapitalförvaltningen, såväl för Jubileumsfonden som för de fem stiftelserna, har således fungerat som en veritabel Galten Särимner – grisen i Valhall som av hungliga vikingar åts upp varje kväll, men varje morgon återuppstod, lika fläsigt rundhyllt och frodig som dagen innan.

Stiftelserna har därför kunnat överleva långt längre än vad grundarna räknade med. Följden är att de därmed kunnat finansiera betydligt mer forskning än vad som ursprungligen avsågs. Från början var kalkylen att medlen skulle räcka för ca 15 års verksamhet. Nu har stiftelserna verkat i 25 år, men de har ändå dubbelt så stora resurser som de hade vid födseln och kan således finansiera ny forskning i ytterligare många år. Det torde de flesta se som positivt.

En purist kanske invänder att detta är en slump – den goda utvecklingen beror bara på att stiftelserna råkat leva under en av historiens starkaste börsuppgångar. Detta är förvisso sant.

Har stiftelserna haft tur? Absolut. Det syns inte minst av att Riksbankens Jubileumsfond tappade mycket av sitt kapital under 1970-talet då tiderna var sämre och placeringsrestriktionerna hårdare. Men stiftelserna har likväl genomlevt Asienkrisen 1997, IT-kraschen 2000 samt den djupa finanskrisen 2008 och ändå repat sig snabbt.

Grundfrågan är dock viktig: har det varit fel att vara beroende av börsutvecklingen? Tja, alternativet är att vara beroende av politiska beslut. Sådana kan ändras med de politiska konjunkturerna; och det är svårt att se hur det politiska systemet år efter år skulle ha kunnat fatta beslut om en så stor sammanlagd ökning av forskningsmedlen som börsen oförhappandes har gett...

Placeringsregler och strategier

Stiftelserna har lite olika regler. De flesta har möjlighet att förbruka kapitalet, inte bara dela ut avkastningen. Det ger stor flexibilitet i att anpassa forskningsfinansieringen efter intressanta program och projekt. Anslagen kan tillåtas variera kraftigt, år för år. Det betyder också att dessa stiftelser på sikt kan komma att avveckla sig själva genom att just förbruka sitt kapital. Östersjöstiftelsen får dock inte förbruka ursprungskapitalet, vilket ger evigt liv men mindre handlingsfrihet vad gäller den långa sikten.

De flesta stiftelser har en egen placeringskommitté med både egna och externa ledamöter. De kallas olika saker – Mistra och SSF kallar sina för Kapitalförvaltningskommittén, Östersjöstiftelsen benämner sin Placeringsdelegationen. Jubileumsfonden talar om Finanskommittén, KK-stiftelsen och STINT om Kapitalutskottet. Men de fungerar i stort sett likartat. De stiftelser som har egen kapitalförvaltning fattar i praktiken främst beslut om övergripande riktlinjer och generell strategi. De har sällan tid eller möjlighet (eller kompetens) att själva sitta och handplocka aktieplaceringar. I praktiken väljer de ut ett antal fonder, som sedan får hantera portföljen. Kommittén håller löpande uppsikt över portföljens utveckling, och fattar då och då beslut om omallokeringar, till exempel mellan aktier och räntepapper, samt mellan svenska och utländska placeringar. Undantaget är

Östersjöstiftelsen, vars placeringsdelegation löpande kan placera direkt i småbolag.

Portföljerna var ursprungligen tämligen traditionella, med en kombination av aktier och obligationer, utvalda för att sammantaget ge låg risk. Placeringskommittéerna mäter risken med vedertagna begrepp, och flera av dem använder numera Finansinspektionens "trafikljus" (grönt, gult, rött) för att pedagogiskt signalera riskläget i portföljen. I och med att börsen under det gångna kvartsseket stigit medan räntorna trendmässigt fallit, har aktieandelen "automatiskt" stigit och risken i portföljerna därmed ökat. Hittills har detta – tack vare börsuppgången – gynnat värdet på stiftelsernas portföljer. Avkastningen har varit god.

När detta skrivs närmar sig dock en konjunkturnedgång, börserna är på många håll högt värderade, samtidigt som räntorna antagligen är vid botten, eller i alla fall knappast kan falla särskilt mycket längre. Det antyder att avkastningen på stiftelsernas respektive portföljer framöver kan förväntas bli lägre. Flera av stiftelserna har signalerat att de avser att gradvis minska aktieandelen och diversifiera genom att öka andelen alternativa placeringar, såsom fastigheter, hedgefonder och riskkapital.

Hållbar förvaltning

Samtliga stiftelser – samt Jubileumsfonden – har i sina riktlinjer för kapitalförvaltning skrivit in att kapitalet ska placeras på ett "hållbart" sätt. Någon för de sex gemensam operationell definition av hållbarhet finns inte, men förenklat kan man säga att tre ingredienser ingår.

- För det första bör man välja bort placeringar i företag som agerar oetiskt, bryter mot mänskliga rättigheter, producerar på ett miljöfarligt sätt, osv. Vidare förbinder man sig att följa ett antal internationella konventioner, som FN:s "Principles for Responsible Investments".
- För det andra – mer ambitiöst – kan man aktivt välja in företag som är föregångare vad gäller miljömedvetenhet, jämställdhet, icke-korruption m.m.

- För det tredje betyder hållbar förvaltning givetvis att portföljen löpande måste granskas och utvärderas efter etiska och "gröna" kriterier, såsom dess koldioxidavtryck. Det bör dock sägas att det sistnämnda sällan ger entydiga svar. Olika granskare använder skilda metoder och kan därför komma fram till helt olika betyg på portföljens hållbarhet.

Trots svårigheterna att mäta har hållbarhet blivit viktigare för samtliga stiftelser under senare år. Företrädare för Mistra brukar till och med säga att stiftelsens verksamhet vilar på två lika viktiga ben: forskning och hållbar kapitalförvaltning. Om stiftelsens uppgift är att långsiktigt bidra till en bättre miljö, måste också kapitalet förvaltas så att placeringarna står i samklang med denna långsiktiga ambition. Kapitalförvaltningen blir därmed en uppgift i paritet med forskningsfinansieringen – inte minst för att hållbarhet i kapitalförvaltningen kan bli en förebild och sprida sig till andra förvaltare. Om kapitalmarknaden som helhet blir mer hållbar, vore det ett avgörande bidrag till en mer klimat- och miljövänlig ekonomisk utveckling.

Konkret betyder det att stiftelsernas kapitalförvaltningskommittéer letar placeringar i fonder som tar ett aktivt ansvar för en bättre miljö. Antingen genom att företagen de investerar i begränsar sina egna utsläpp, har bra styrning, bekämpar korrup­tion med mera – eller genom att de tillverkar varor och tjänster som i sig bidrar till förbättrad livskvalitet. I praktiken handlar det om att hitta företag som uppfyller båda kriterierna.

Också på räntesidan har en utveckling mot hållbarhet gradvis ägt rum. Dels ställer räntefonder – i den mån de har företags- eller bostadsobligationer – numera också högre krav på emittenterna. Dels finns sedan några år en särskild marknad för "gröna obligationer", dvs obligationer vilkas avkastning finansierar olika typer av miljövänliga projekt, såsom kollektivtrafik, förnybar energi, rent vatten etc. Sådana gröna obligationer utgör än så länge bara en liten del av den totala obligationsmarknaden, men andelen växer, och det är inte något kontroversiellt antagande att de gröna obligationernas andel av stiftelsernas portföljer också kommer att växa.

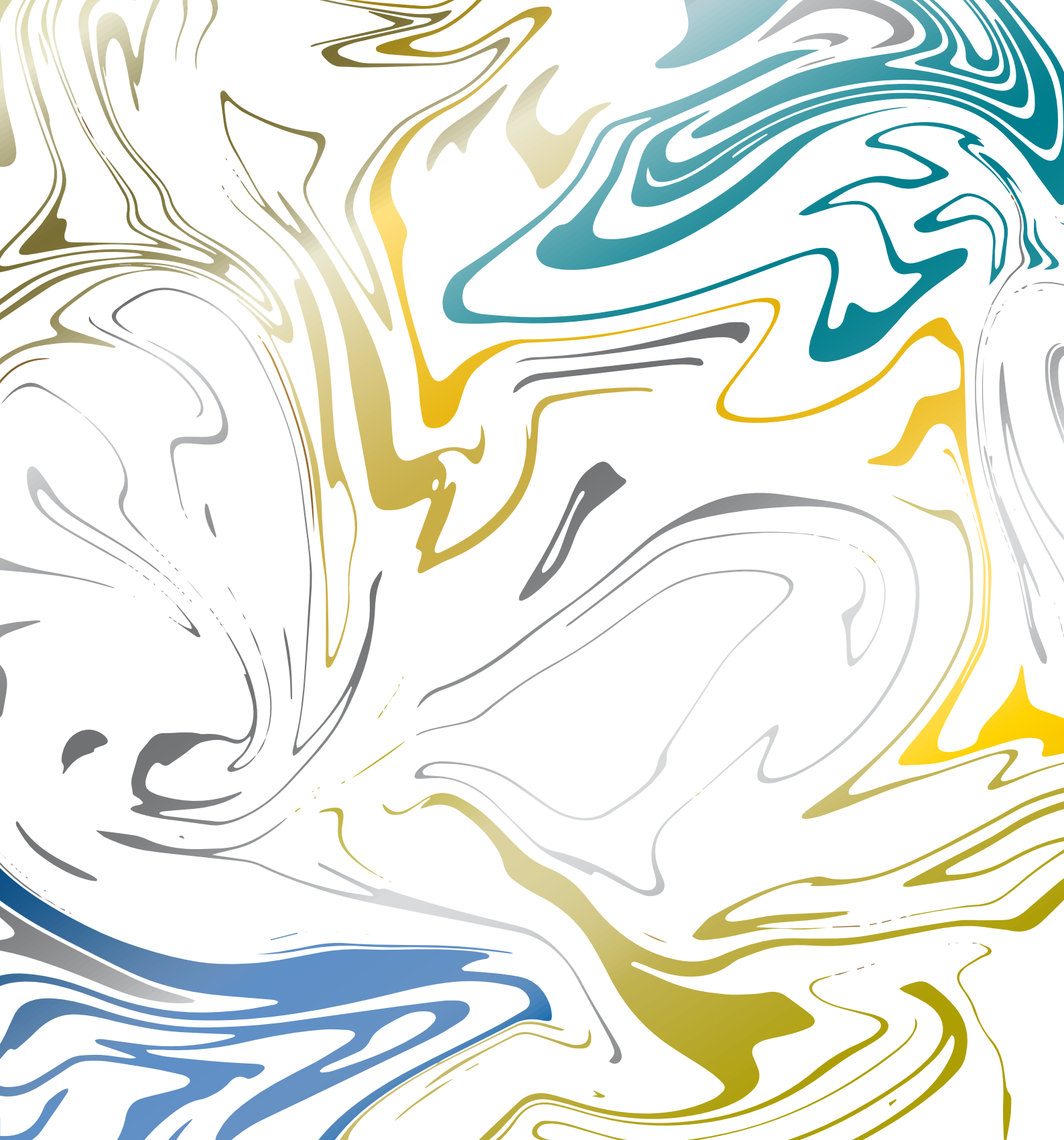
Summa summarum

När man ser tillbaka på det gångna kvartsseket framstår grundarna av stiftelserna som nästan orakelmässigt förutseende. I stället för att bränna bort de lösgjorda löntagarfondspengarna på enstaka och omedelbara utgiftsposter i statsbudgeten byggde de upp långlivade forskningsstiftelser för att lyfta svensk kompetens inom områden som miljö, forskning om Östersjöregionen och Östeuropa, internationalisering, strategisk teknikutveckling och kompetensutveckling – en buket av stor strategisk betydelse för svensk utveckling och konkurrenskraft. Satsningen har gett mängder med forskningsrön om allt från stadsplanering till ren båtfärg, IT-kunskap, forskarskolor och en renare Östersjö. Inte nog med det. Forskningen har internationaliserats. Nya metoder har etablerats för att bygga upp och utvärdera tvärvetenskapliga forskningsprogram – metoder som spritt sig också till andra aktörer i det svenska forskarsamfundet och i flera fall gett avtryck internationellt.

Och när allt detta gjorts, så finns ändå häpnadsväckande nog hela ursprungskapitalet kvar! Ja, det har till och med mer än fördubblats.

Det reser frågan om hur länge stiftelserna ska leva. Om de fortsätter att bevara eller till och med bygga upp sitt kapital samtidigt som de finansierar ny forskning finns teoretiskt inget som hindrar dem från att uppnå evigt liv. Ett annat alternativ vore naturligtvis att höja tempot i utlysningarna och att lansera ännu större (och dyrare) program, för att den vägen så småningom äta upp det egna kapitalet. Här finns inget självklart svar på vad som är rätt. Visserligen har forskarsamfundet vuxit de senaste 25 åren, men det är långt ifrån uppenbart att det skulle kunna svälja en kraftig ökning av anslagen. Det finns, skulle ekonomen säga, "restriktioner på utbudssidan" i meningen begränsningar av antalet duktiga forskare och tillräckligt spännande program. Å andra sidan finns ju inget egenvärde i evigt liv för institutioner som redan levt längre än grundarna avsåg. Rimligen kommer den något teologiskt anstrukna frågan om evigt liv att stå högt på dagordningen under stiftelsernas andra kvartssekel.

TILL SLUT: Fem forskningsstiftelser var inte alls vad Rudolf Meidner ville åstadkomma med sitt revolutionära förslag om löntagarfonder. I stället – efter uppslitande gräl och många politiska kringelikrokar – blev det något som låg väldigt långt därifrån. Men kanske den lösningen ändå blev till större gagn för Sverige?

Det var här det började...

ÖSTERSJÖSTIFTELSEN • KK-STIFTELSEN • STINT
RIKSBANKENS JUBILEUMSFOND • MISTRA • SSF